

М. Гон (Рівно)

**УКРАЇНСЬКІ ПРАВОРАДИКАЛИ ТА ЄВРЕЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1930-х років)**

З-поміж різних “тандемів”, у яких формуються міжетнічні взаємини, вагоме місце припадає на ті, де бодай одна з сторін представлена праворадикальними силами. В хронотопі Західної України міжвоєнного періоду це твердження стосується, наприклад, стратегії польських народових демократів в українському питанні.

Аналогічний ракурс у студіюванні взаємин українців та євреїв зумовлює актуальність обраного нами предмету дослідження. Зосередження уваги на українських партіях правого крила дозволяє дослідити найбільш радикальні підходи в ставленні до “чужих”, а водночас дає відповідь на питання про застосовані ними методи боротьби з уявним чи реальним кривдником. Це, в свою чергу, сприяє комплексному аналізу українсько-єврейських взаємин, де поруч із ліберально-демократичними силами своє значиме місце посідають і прибічники інтегрального націоналізму.

Проблема взаємин євреїв та українських праворадикалів досі не стала предметом студій ані істориків, ані етнополітологів. Серед сучасних вчених, які в той чи інший спосіб зверталися до цієї теми, - Я.Хонігсман та Ж.Ковба. Перший зокрема, окреслив окремі аспекти ставлення прибічників українського інтегрального націоналізму до євреїв¹. Ж.Ковба з'ясувала ставлення до євреїв Організації українських націоналістів (ОУН) кінця 1930-х – початку 1940-х рр.²

Недостатній стан вивчення проблеми зумовлює вирішення в даній розвідці наступних завдань: з'ясування критеріїв, які визначали ставлення українських праворадикалів до євреїв, аналіз методів, що застосовувалися до останніх організаціями етнічної більшості Західної України, ідеологія яких ґрунтувалася на засадах інтегрального націоналізму, наслідки їх пропаганди на формування образу євреїв та українсько-єврейських взаємин передвоєнних років загалом.

В останні роки, що передували Другій світовій війні, українські політичні інституції презентували стосовно євреїв різні підходи. У випадку виокремлення біполярних тенденцій у ставленні інституцій етнічної більшості Західної України до євреїв слід назвати, передусім, Українське національно-демократичне об'єднання та ОУН. Перше виступало репрезентантом курсу толерантного міжетнічного співіснування, друга ж повсякчас протиставлялася євреям. Очевидно, саме її, як і інших праворадикалів, має на увазі І.Лисяк-Рудницький, коли

стверджує, що “екстремна ситуація (поневірвання українства в радянській Україні та в Польщі – М.Г.) породила екстремістську реакцію”³.

Серед праворадикальних партійно-політичних сил у контексті українсько-єврейських взаємин особливу роль посідала ОУН. Досліджувати її ставлення до євреїв украй важко. Передусім тому, що вона, вбачаючи свого головного ворога в тих державах, які розчленували Україну, не концентрувала уваги на цій етнічній меншині. До того ж ОУН діяла конспіративними методами, а високий рівень патріотизму її членів фактично позбавив силові органи можливості відстежувати її діяльність традиційними методами (за допомогою інформаторів з середовища тієї чи іншої партії). Відтак одне з найважливіших джерел для вивчення діяльності нелегальних партійних структур – звіти органів поліції Польщі – не гарантує шансів на всебічне дослідження проблеми ставлення цієї організації до євреїв. Окреслене завдання ускладнюється й тим, що в самому ОУН визначилися поміркований та радикальний табори. Прибічники першого вважали першочерговим завданням розбиття легальними засобами комуністичних сил. Тим часом оунівці-радикали покладалися на силові методи боротьби⁴.

Відправною точкою в дослідженні ставлення ОУН до євреїв слід визнати той факт, що вона ніколи не визначала євреїв своїм головним супротивником. У першому числі “Українського націоналіста”, який віддзеркалив ідеологію ОУН, його засновники визначали шляхи і засоби, “як треба боротися з ляхами, москалями і прочими наїздниками...” При цьому до головних, як стверджував часопис, історичних ворогів віднесено Москву та Польщу⁵.

Ставлення ОУН, як і інших організацій праворадикалів, до євреїв визначалося, головним чином, двома факторами: їхніми позиціями в економіці Західної України та перманентними обвинуваченнями в сповідуванні комуністичних ідей. Відтак, намагаючись витіснити євреїв з економічних процесів, керівництво ОУН в 1935 р. повернулося до гасла, яким організація послуговувалася раніше: “кооперація або євреї”⁶. Вже влітку того ж року на нарадах членів ОУН обговорювалися питання про те, в який спосіб чинити тиск на тих євреїв, що проживали в селах. Серед методів, які розглядалися в якості здійснення цього завдання, називалися підпали⁷.

Ситуація не змінилася і в подальші роки. Закликаючи до національного корпоративізму, провідники ОУН намагалося протиставити його іноетнічному бізнесу. В 1939 р. вони висували завдання перед місцевим активом: “Організувати бойкот чужих робочих місць. Український селянин не повезе збіжжя до млина до того часу, поки його власник не усуне від праці поляків, євреїв та інших неукраїнців...”⁸

Стосовно політичної царини, то ставлення ОУН до євреїв визначалося переконанням про їхню ворожість щодо української національної справи. Повсякчас оперуючи твердженням про огульні симпатії євреїв до комуністичної ідеології, ОУН вдалася до їхньої деперсоніфікації. Як результат – зведення монохромно-негативного образу євреїв.

Таке бачення єврейства для ОУН типове. Навіть пізніше, в час Другої світової війни, її провід стверджував, що “жиди в СРСР є найвідданішою підпорою пануючого більшовицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні...” Вбачаючи в них одну з сил, що підтримує радянську владу, ОУН оголошувала євреям безкомпромісну боротьбу⁹. До речі, ОУН відмовилася від послугування терміном “жидокомуна” лише в 1943 р. під безпосереднім тиском митрополита А.Шептицького¹⁰.

Оперування звуженим образом єврейської нації призвело до неусвідомлення розмаїття політичних векторів, що панували в її середовищі. Це, зрозуміло, відбилася в пропагандистській діяльності ОУН. Однобоке бачення нею єврейства набрало особливої ваги наприкінці 1930-х рр., коли її керівництво змінило стратегію методів проведення пропагандистської діяльності засобами друкованого слова: на зміну нелегальним виданням прийшов курс на поширення націоналістичного світогляду серед українства через легальну пресу¹¹. Ось міркування часопису “Авангард”, що перебував під впливом ОУН¹², на єврейську тему: “Жиди розраховують на те, що зогидивши найкращі моменти історичної традиції, вони з свідомої нації зроблять заблукану вівцю, яку жидівському вовкові буде дуже легко пожерти. Тому жидівські соціалістичні вожаки, дають своїм партіям “указ” підірвати в народів культ великих предків, національних героїв, князів, гетьманів, національних пророків ... і казати, що все це були реакціонери, комісари і темнителі ... Мовляв, наші ідеали не там у темних минулих віках (жидівська ненависть до світлої традиції, що нам каже “чия правда, чия кривда і чиї ми діти”, та не дає нам піти на службу жидові), наші ідеали, кажуть шабесгої, перед нами (Маркс їх нам вказав, а Шевченко реакціонер)”¹³.

Враховуючи ідейні наголоси таких публікацій, не дивно, що органи польської поліції вже в серпні 1936 р. стверджували: пропаганда в пресі образу єврея-комуніста, яка проводиться українськими націоналістичними силами, спричиняється до зростання антисемітизму в Східній Галичині¹⁴.

Загалом комуністичний фактор – вагомий компонент, що визначав ставлення ОУН до євреїв. Запеклі опоненти ліворадикальних ідей, вони вели боротьбу з комуністами, не зважаючи на національність. У травні 1935 р., згідно даних силових органів Польщі, крайова езекутива ОУН готувала розпорядження, згідно якого її члени мали сприяти

виявленню поліцією комуністів як української, так і єврейської національностей¹⁵. В іншій інформації (30 жовтня 1936 р.), що надійшла до Львівського воєводського управління з Станіслава, стверджується: “В змісті вказівок крайова езекутива [ОУН] ділить євреїв на “євреїв” і “євреїв-комуністів”. До перших наказується застосовувати тільки економічний бойкот, натомість щодо “євреїв-комуністів”, то наказує боротися з ними з усією енергією, не відмовляючись від терору...”¹⁶

Слід зауважити, що обидва документи сформульовані на підставі донесень інформаторів і не є констатацією доконаного факту. Виявити безпосереднє підтвердження їхнього адресування до осередків організації нам не вдалося. Проте інше джерело – матеріали судових засідань у справах членів ОУН – дає можливість, з одного боку, постулювати те, що наведені розпорядження могли мати місце, з другого, дозволяють застосувати принцип констатації.

На судовому засіданні, яке відбулося 16 грудня 1937 р. у Рівному, обвинувачення з-поміж іншого стверджувало, що “на одній із збірок провідників [ОУН Костопільщини], що відбулася в другій половині липня 1936 р., вирішено, що жида є шкідливі для української нації, треба їх позбутися, а найліпшим способом, який доведе до цього, буде палення жидівських домів, склепів (магазинів – М.Г.) і т.п. ...”¹⁷ Про масштаб проведеної акції, що охопила містечко Костопіль, села Деражно, Берестовець, Ставок, Диксин, свідчить кількість жертв: просто неба опинилися понад 100 єврейських родин¹⁸.

Привертає увагу те, що близько 25 підсудних членів ОУН заперечили організацію акції керівництвом та обґрунтували підпали “як один з відтінків боротьби з комунізмом”¹⁹.

Загалом радикальність дій та категоричність суджень – характерна для 1930-х рр. ознака. Її не оминув і Д.Донцов – один з найвідоміших речників українського націоналізму. Євреї для нього – один з чинників, що стоїть на заваді реалізації української національної ідеї.

Д.Донцова, здається, не оминула доля бранця пануючих в Європі стереотипів. Напередодні Другої світової війни він, як стверджує ізраїльський вчений С.Редліх, “... здається, сприйняв гітлерівський аналіз ролі євреїв у світових стосунках. Він повністю погоджувався з Гітлером у тому, що три елементи були безпосередньо винні у небезпечній хворобі німецького національного організму: веймарська буржуазія, соціал-демократія та міжнародне жидівство...”²⁰

Відповідаючи на критику, що лунала на адресу редагованого ним журналу “Вістник”, він у 1938 р. писав: “Ті ж самі Леві і Блюми (обидва – члени редакції французької соціалістичної газети “Le Populaire” – М.Г.) диктують різним секціям II Інтернаціоналу й їх відношення до СРСР і

до України, і до Німеччини. Не дивно, що “Громад[ський] Голос” (орган Української соціалістично-радикальної партії (УСРП) – М.Г.) дасть себе повісити в обороні “переслідуваних” в Німеччині Когенів і Колішерів! Не дивно тоді, що “Громад[ський] Голос” виступає в обороні цілості СРСР, протестуючи навіть проти нападу Японії на Росію! Бо хоч це і нічим не пошкодило б Україні, але зате дуже пошкодило б Кагановичам і Літвіновим...”²¹

Слід зауважити, що за оцінкою вчених, Д.Донцов не став творцем політичної доктрини чи програми²², а отже – й не виробив їх в єврейському питанні. Це, звичайно, не дає підстав заперечувати вагомий вплив Д.Донцова на українську громадськість, особливо ж – молодь. У 1936 р. противник інтегрального націоналізму В.Левинський бідкував: “Ах, як нині серед української студентської молоді поширений культ Муссоліні, Гітлера та інших фашистських силачів!.. Скільки ж усяких Муссолінят і Гітлеренят наплодилось у нас під впливом лектури Донцова!...”²³

Категоричність суджень останнього стосовно євреїв у 1930-х рр., яка виявилася характерною і для низки націоналістичних видань того часу, загрожувала кореляцією настроїв українства, зміною його ставлення до євреїв. Пропагування суцільно негативного їх образу сприяло зміцненню якщо не ворожих, то, щонайменше, гостро опозиційних щодо євреїв настроїв українських праворадикалів.

Серйозний вплив на формування взаємин двох націй справив і той психологічний тиск, що чинили члени ОУН на євреїв. Протягом 1935 р., наприклад, вони провели широкомасштабні акції, серед яких переважали вибиття шибок у будинках. Так сталося, зокрема, у багатьох селах Жидачівського, Калуського, Станіславського та Стрийського повітів²⁴.

Проте це лише одна з форм у арсеналі методів боротьби, які використовували члени ОУН. З-поміж інших – залякування євреїв фізичною розправою (так влітку 1936 р. сталося з родиною кравця-єврея О.Юрана, що проживала у с. Камінне Надвірнянського району, від якої вимагали залишити село), нищення колодязів (наприклад, 16 червня 1936 р. у с. Дежів Жидачівського повіту), підпали господарств і навіть спроба підірвати помешкання М.Вальда (31 березня 1936 р., с. Підгороддя Рогатинського повіту)²⁵.

Звичайно, євреї були далеко не єдиними і до того ж не головними об'єктами активності ОУН. Цю роль, з огляду на державницьку платформу націоналістичного підпілля, відведено полякам, які уособлювали в Західній Україні ворожу, чужу владу. Не обійшла ОУН увагою і тих українців, які виявляли угодовство щодо Речі Посполитої²⁶. Розмаїтий національний спектр зон активності представників інтегрального

націоналізму з особливою контрастністю виказують жертви українського політичного насилля. Сповідуючи революційну тактику, члени ОУН, згідно даних професора Колумбійського університету (США) А.Мотиля, на теренах Галичини та Волині до початку Другої світової війни здійснили 63 збройних напади. Серед жертв – 36 українців, 25 поляків, 1 росіянин та 1 єврей²⁷.

Очевидно, жертв українського політичного насилля серед євреїв було більше. Нам вдалося встановити три таких випадки. Серед загиблих І.Фіш, якого вбито членами ОУН в 1934 р. у с. Полиці Сарненського повіту за підозрою в комуністичній діяльності²⁸. 3 січня 1939 р. загинув мешканець Стрия С.Фіндер. Замах на нього став помстою за свідчення в судовому процесі проти місцевих учасників демонстрації української молоді²⁹. Інша жертва з єврейського боку – С.Тейхберг, якого вбито членами ОУН 23 квітня 1935 р. у Рогатинському повіті з метою здобуття коштів для поповнення скарбниці організації³⁰.

Ці вбивства дають можливість конкретизувати спектр методів, які використовувалися ОУН щодо євреїв. Вони окреслені спектром від перманентного і, вочевидь, надзвичайно потужного психологічного тиску, нагнітання атмосфери відчуженості українства від євреїв (з огляду на деякі інформації поліції, як, наприклад, з Тернополя від 21 листопада 1936 р., можна припустити, що серед членів ОУН могла проводитися робота, спрямована на усталення ксенофобських настроїв³¹) до випадків безпосереднього застосування фізичного терору. Проте відомі випадки використання політичного насилля стосовно євреїв, як і традиційні методи тиску на них, дають підстави стверджувати, що типовою межею радикалізму ОУН у ставленні до них слід вважати нищення власності (підпали).

Загалом питання про комплексне дослідження ставлення ОУН до євреїв залишається в сучасній українській історичній науці та етнополітології ще не достатньо реалізованим. Проте не можна обійти увагою міркування Ж.Ковби: “питання про євреїв як спільноту (виділення наше – М.Г.) винесено в ОУН лише в передчасі війни...”³² Покликаючись до тих років, О.Зайцев обстоює наступний висновок: “Союз із нацистами сприяв проникненню в ідеологію УОН елементів расизму і антисемітизму”³³. Водночас важливим є міркування М.Рябчука про те, що “... антисемітизм як ідеологія не оформився ані в програмних документах ОУН, ані в ідеологічних настроях та практичній діяльності УПА”³⁴.

Ці погляди на ракурс “євреї – ОУН” доповнюють оцінки безпосередніх членів останньої. Так, вже в час Другої світової війни (в 1942 р.) М.Гомін стверджував: “У відношенні до жидів була в нас виразно

проведена зобов'язуюча засада ще далеко перед війною, що ми ставимося до них крайньо негативно, але не беремо участі в жодних погромах³⁵. Проте, додає він, "все ж таки були деякі випадки, що політично не вироблені українські елементи дали себе втягнути до участі у погромницькій акції"³⁶.

ОУН не була єдиною політичною силою, що протиставлялася євреям. Серед інших українських партій, які рішуче виступали супроти них, - Фронт національної єдності (ФНЄ).

Як і ОУН, ФНЄ не висував завдання боротьби з євреями на перше місце. Ставлення останнього до євреїв визначалося в першу чергу завданням досягнення економічного добробуту українства. Принаймні, саме в такому плані на першому конгресі ФНЄ (20 листопада 1936 р.) сформулював лідер партії Д.Паліїв вектори стратегії в єврейському питанні. Він, зокрема, заявив: "Тепер українці змагають до всестороннього господарського розвитку і тому мусять випирати жидів з їхніх досі монопольних становищ у промислі й торгівлі"³⁷.

Масштаби боротьби ФНЄ проти євреїв не рівняються з аналогічною діяльністю ОУН. Проте це не означає, що його члени такої діяльності не вели. Принаймні, органи польської поліції поклали на них відповідальність за нагнітання антиєврейських настроїв (наприклад, у с. Завудка Калуського повіту, де в жовтні 1936 р. розклеєно листівки такого змісту: "До відома жидівських Іванів. Пора вже зрозуміти, хто є жид. Це є та п'явка, котра ссала соки до нинішнього дня. Не ідіть до жида на роботи...")³⁸.

Як і ОУН, ФНЄ звертав увагу на досвід ендеків. У своєму партійному органі він публічно розмірковував над тим, що тиск на євреїв з боку "Стронництва народового" мав чітко окреслену мету – примусити євреїв залишити Польщу. "... Жиди виперті з корінної Польщі, - стверджувалося в часописі ФНЄ "Українські вісти", - будуть шукати пристановища в першу чергу на тих землях в Польщі, де нема безпосереднього тиснення упривілейованого польського населення: на етнографічних українсько-білоруських землях. Так вже є і так буде. А тим часом і в нас вже забагато жидів..."³⁹

Формулюючи такий висновок, ФНЄ вважав за необхідне використати стратегію польських шовіністів. Змінювалися лише засоби: не ендецькі методи тиску, а розбудова національного українського господарства⁴⁰.

На відміну від речників українських партій лівого крила та центру, праворадикали були категоричними в своїх висловах. Ось одна з реплік провідника ФНЄ: "Українці не родяться антисемітами. Але антисемітизм викликають самі жиди тим, що стають впоперек дороги

нашому поході до повної господарської незалежності і творять на наших землях головні кадри комунізму і його наслідку – морального розкладу й нашої нації”⁴¹.

Такі сентенції задовольняли не всіх. Опоненти ФНС, як, наприклад, УСРП, дорікали йому за те, що він “щодня “їсть живцем” усіх жидів”. При цьому представники соціалістично-радикального руху припускали, що атаки, спрямовані супроти євреїв, є “гідкою шахрайською торгівлею кличами”⁴².

Серед інституцій, які застосовували стосовно євреїв силовий тиск – Український національний козацький рух (УНАКОР). Декларації Берліну про підтримку українців у боротьбі за державність, як і підтримка керованого І.Полтавцем-Остряницею козацького руху, полонили лідерів УНАКОР. У його офіціозі – газеті “Українське козацтво” – відкрито заявлялося про те, що контакти і співпраця з Берліном стали результатом схожості ідеології УНАКОР з фашизмом і навіть націонал-соціалізмом⁴³. То ж не дивно, що невдовзі організація стала вважати себе речником українського націонал-соціалізму, прибравши його в козацькі шати⁴⁴. Відтак козацький рух радикалізував своє ставлення до євреїв паралельно із активізацією антисемітського курсу влади в Німеччині.

“Ми жадаємо самостійної Української гетьмансько-козацької держави на основах прав народів на самовизначення”⁴⁵, – стверджувалося в програмі УНАКОР. Визначивши своє місце в українському політикумі, мюнхенське керівництво козацького руху скотилося на манівці махрового шовінізму. Це виявилось, зокрема, в нав’язуванні своїм прибічникам у Західній Україні антиєврейського курсу. Визначення противника, до того ж “чужинця”, що знаходився поруч, призвело до здійснення низки випадів, спрямованих супроти євреїв⁴⁶. Так, у с. Заполі Любомльського повіту, що на Волині, члени УНАКОР влітку 1938 – навесні 1939 рр. чинили тиск супроти односельчанина єврея Н.Бергібеста: шпурляли в його будинок каміння, вливали в колодязь нафту, знищили сільсько-господарські посіви на його полі. Інша жертва унакорівців цього села – Хаїм Лемацький⁴⁷.

Різні за ступенем радикалізму, ці випадки проілюстрували дієвість методів терору: діяльність малочисельної організації (станом на 1935 р. УНАКОР об’єднував у своєму складі на Волині приблизно 300 чоловік⁴⁸) сприяла нагнітання суспільної атмосфери, зростанню психозу й страху серед місцевого населення.

Отже, ставлення до євреїв тих політичних сил, що презентували праве крило українського національного табору, визначалося трьома визначальними факторами: огульними обвинуваченнями в симпатіях до комуністичної ідеї, а відтак – протиставленні українському

державотворенню, та спробами їх витіснення з економічних процесів. Ведучи боротьбу з євреями, члени ОУН, ФНЄ та маргінального УНАКОР використовували як силові методи, так і психологічний тиск. Наслідком такого курсу, в т.ч. і відкритої пропаганди гасел боротьби з євреями, стало, з одного боку, зростання українсько-єврейських суперечностей, з іншого – радикалізація настроїв частини західних українців щодо цієї етнічної меншини.

-
- ¹ Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. – Львов, 1998. – С. 76-77.
- ² Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”. – К., 1998. – С. 226-229.
- ³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. / Пер. з англ. – К., 1994. – Т. 2. – С. 258.
- ⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 46, оп. 9-а, спр. 515, арк. 23; Archiwum Akt Nowych (далі – ААН), Zespół Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Departament Polityczno-Ekonomiczny, Wydział Wschodni, sygnatura 5294, s. 105.
- ⁵ Український націоналіст. – 1933. – Ч. I. – С. 1, 4.
- ⁶ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 1283, арк. 169.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 32, оп. 36, спр. 2, арк. 79.
- ⁹ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 1, арк. 10.
- ¹⁰ Юдео-християнський діалог в Україні. Стенограма семінару (19-20 квітня 1999 року, м. Львів). – Львів-Київ, 2000. – С. 64.
- ¹¹ ДАРО, ф. 120, оп. 1, спр. 148, арк. 23.
- ¹² Там само.
- ¹³ Аванград. – 1938, 30 січня. – С. 4.
- ¹⁴ ААН, Zespół Urząd wojewódzki Lwów, sygn. 23, s. 159 obrót.
- ¹⁵ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 5305, арк. 31.
- ¹⁶ ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 532, арк. 40.
- ¹⁷ Новий час. – 1937, 19 грудня. – С. 9.
- ¹⁸ Нова доба. – 1936, 9 серпня. – С. 4; 1936, 16 серпня. – С. 1.
- ¹⁹ Новий час. – 1937, 22 грудня. – С. 7.
- ²⁰ Редліх С. Єврейсько-українські стосунки в міжвоєнній Польщі у висвітленні української преси // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 85.
- ²¹ Вістник. – 1938. – Кн. 5. – Т. II. – С. 380.
- ²² Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – С. 11.

-
- ²³ Левинський В. Ідеолог фашизму. Замітки до ідеології Дмитра Донцова. – Львів, 1936. – С. 28.
- ²⁴ ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 532, арк. 5, 33, 35.
- ²⁵ Там само, арк. 24, 34-36; ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1283, арк. 169.
- ²⁶ AAN, Zespół Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sygn. 1305, s. 3.
- ²⁷ Motyl A. Ukrainian Nationalist Political Violence in Inter-War Poland, 1921-1939 // East European Quarterly. – Vol. XIX, No. 1. – March 1985. – P. 50.
- ²⁸ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 97, арк. 167.
- ²⁹ ДАІФО, ф. 68 сч, оп. 2, спр. 518 с, арк. 145.
- ³⁰ ДАІФО, ф. 2 сч, оп. 1 с, спр. 1822, арк. 123; ф. 68 сч, оп. 2, спр. 275 с, арк. 73.
- ³¹ ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 533, арк. 14.
- ³² Коба Ж. Назв. праця. – С. 108.
- ³³ Зайцев О. Український націоналізм і фашизм (1920-30-ті роки) // Українські варіанти. – 1998. - № 1. – С. 106.
- ³⁴ Рябчук М. “Всесвітня жидо-масонська змова” та перспектива антисемітизму на Україні // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 113.
- ³⁵ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 3, арк. 124.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Перемога. Ідеологічний журнал ФНЄ. – 1936. – № 3. – С. 32.
- ³⁸ ДАІФО, ф. 68 сч, оп. 2, спр. 350 с, арк. 174.
- ³⁹ Українські вісти. – 1937, 20 січня. – С. 2.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Перемога. Ідеологічний журнал ФНЄ. – 1936. - № 3. – С. 32.
- ⁴² Брик О. Українсько-єврейські взаємини. – Вінніпег, 1961. – С. 246.
- ⁴³ ДАРО, ф. 33, оп. 1, спр. 2204, арк. 65.
- ⁴⁴ Кучерепа М., Дмитрук В., Прокопчук В. Волинь у міжвоєнний період (1921-1939 рр.). – Луцьк, 1994. – С. 40.
- ⁴⁵ ДАВО, ф. 36, оп. 13-а, спр. 696, арк. 3.
- ⁴⁶ Кучерепа М., Дмитрук В., Прокопчук В. Назв. праця. – С. 40.
- ⁴⁷ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4679, арк. 1-2.
- ⁴⁸ Кучерепа М., Дмитрук В., Прокопчук В. Назв. праця. – С. 40.